

Uit de kunst (11)

De magie van de clown

In de themareeks 'Uit de kunst' onderzoeken we de waarde van participatie in een artistieke, creatieve wereld voor het HRD-vak.

In dit artikel gaan we in op de betekenis van de clown.

Ton Bruining & Marion Hoeffgen

In dit drieluik lees je over de magische kracht van de clown en de betekenis daarvan voor de ontwikkeling van mensen in organisaties. In het eerste luik beschrijft Ton Bruining zijn ontwikkelingsgeschiedenis aan de hand van verschillende clownsfiguren in zijn leven, met ieder eigen kenmerkende kwaliteiten. In het tweede luik vertelt Marion Hoeffgen over haar ontmoeting met clowns, hoe die reflecteerden op haar levensverhaal en wat dat voor haar betekende. In het derde luik verkennen Ton en Marion de mogelijke betekenis voor HRD-professionals.

Verschillende clowns passeren het levenspad van Ton Bruining

Een clown is een komische toneelfiguur. In het Romeinse theater had je de 'stupidus' en in de vroege middeleeuwen de 'hansworst', domme figuren die de lachlust opwekten. In de late middeleeuwen verschijnt de nar die als een intellectueel bewust spotte en politieke invloed had. De hofnar had een lage status, maar hij was ook in de gelegenheid om leden en gasten van het hof te doorgronden en voor de gek te houden. Hij kon ingaan tegen de heersende opvattingen, zonder dat hij ervoor gestraft werd. In die zin had hij juist een hoge sociale status.

In mijn jonge jaren moest ik hartelijk lachen om de circusclowns. De geschiedenis van deze clowns gaat terug tot het begin van de 19e eeuw. Nog altijd kan ik lachen om de acts van circusclowns, maar het waren andere clowns die mijn levenspad kruisten en me aan het denken zetten. Toneel- en romanschrijvers, theater-, film- en televisiemakers, een hippie-clown, absurdisten en cabaretiers lieten me zien dat clown zijn meer is dan een rode neus opzetten en gek doen. Clowns zijn wakkere geesten die de eigenaardigheden

van mensen en systemen onder de loep nemen, soms op een verfijnde manier, soms grof, soms absurdistisch.

Charlie Chaplin en Groucho Marx

Al vroeg in mijn jeugd maakten Charlie Chaplin (1889-1977) en Groucho Marx (1890-1977) veel indruk op me. Meer dan de clowns in het circus, toonden Chaplin en Marx me in hun films de absurditeit van de samenleving, de stupide patronen die zich daarin voordoen en de vaak belachelijke conventies die daarbij gelden. Chaplin's film *Modern Times* kwam uit in 1936 en toonde 75 jaar geleden al welk vervreemdend effect organisaties op mensen hebben. In beroemd geworden scènes is te zien hoe Chaplin als de 'Tramp' bekneeld raakt in het radarwerk van een lopende band, hoe hij gesommeerd wordt in een machine plaats te nemen die hem helpt te eten terwijl hij doorwerkt, en hoe hij op de vlucht uit en weer terug in de fabriek niet vergeet om uit en in te kloppen.

Eerder, in 1932 neemt Marx in de film *Horse feathers* van The Marx Brothers het opportunisme van de elite op de hak als hij zingt 'Whatever it is, I'm against it.' Hij maakte ook de grap 'Those are my principles, and if you don't like them ... well, I have others.'

Commedia dell'arte

Een van mijn eerste zelfstandige vakanties bracht ik door in het Franse Avignon. Tijdens het theaterfestival dat daar jaarlijks plaatsvindt, raakte ik gegrepen door het optreden van clowneske commedia dell'arte figuren in de straten van de middeleeuwse stad. Commedia dell'arte is improvisatietheater door beroepsacteurs. Het genre was vooral populair van de 16e tot de 18e eeuw. De commedia dell'arte combineerde serieuze en

komische elementen. Wat me boeide waren de archetypes in de troep en hun evenknieën in de samenleving. Maakten mijn leeftijdsgenoten zich in de jaren zeventig boos over autoritaire figuren, mij werkten de bazige types en hun maniertjes op mijn lachspieren. De invloed van commedia dell'arte is terug te zien in het werk van Shakespeare, Chaplin en Brecht, maar ook in absurdistische en clowneske televisieseries, zoals het Britse Monty Python en het Nederlandse Jiskefet.

Jango Edwards

Clowns bleven mijn levenspad kruisen. Midden jaren zeventig ging ik studeren in Amsterdam. Ieder jaar opnieuw zagen we Jango Edwards als het stralende middelpunt van het *Festival of fools*. Van Edwards leerde ik dat clowning zo oud is als de lach, maar ook dat het meer kan zijn dan een manier van leven. Clown zijn is ook een serieuze professie. Clowns hebben volgens Edwards het vermogen om spanningen te doorbreken die mensen voor zichzelf en in sociale situaties

Clowns hebben het vermogen om spanningen te doorbreken die mensen voor zichzelf creëren

creëren. De clown helpt de opgebouwde spanning te begrijpen en de status quo te doorbreken. Dat doet de clown door een spiegel te zijn. Een goede clownsacteur heeft de vaardigheid om zowel extern als intern te observeren. Het uiterlijke zelf van de clown kan daarvoor een model van het absurde worden, terwijl het innerlijke zelf van de clown een 'tempel van de rede' wordt. Goede clowns hebben het vermogen om je op verschillende manieren diep te raken en te laten nadenken over je hele zijn. Clowns kunnen, zoals Edwards het zegt, 'dansen met je ziel'. Kom maar eens om zo'n coach.

Heinrich Böll

In 1980 liep ik stage en reisde dagelijks van Amster-

dam naar Nijmegen en weer terug. In de trein las ik goedkope pockets van het *Deutsche Taschenbuch Verlag*. Ik herinner mij de soms hilarische en soms zwartgallige romans van Heinrich Böll. In 'Ansichten eines Clowns' voert Böll een verdrietige clown op die in het naoorlogse Duitsland ervaart dat gezinsverbanden afbrokkelen, dat de katholieke en protestantse kerk geen schuilplaats meer bieden maar corrupte systemen zijn geworden, dat alleen geld nog maar telt en dat er geen plaats is voor artiesten zoals hij. Wat me bij is gebleven, is een scène waarin hoofdpersoon Hans Schnier voor de spiegel zijn gelaatstrekken oefent. Meer dan tijdens mijn stage zag ik hierin een passie voor een vak. Böll leerde me observeren. Hij laat Hans zeggen: 'Ich bin ein Clown und sammle Augenblicke.' Als HRD'er wil ik de passie voor het vakmanschap stimuleren en verzamel ik daarvoor kritische momenten uit de praktijk.

Jacques Tati

In het midden van de jaren tachtig zag ik voor het eerst de film van Jacques Tati (1907-1982) *Les Vacances de Monsieur Hulot* op een groot scherm. Het werd een onvergetelijke ervaring en een reden om al Tati's werk te gaan zien en te blijven herzien. Tati maakte slapstickcomedy's waarin hij zelf de hoofdrol speelde. In-dringend werd mijn kennismaking met de Franse komiek toen ik in de zomer van 2014 een week theater heb gemaakt op zijn manier. Van Tati leerde ik om in mijn werk meer aandacht te hebben voor de details in de achtergrond, voor de context. Clowneske en ontroerend is een scène in *Mon Oncle*, waarin hij als Hulot per ongeluk een steen van een al goeddeels afgebrokkeld muurtje stoot. Hulot stopt, draait zich om, bukt om de steen op te rapen en legt deze op z'n plek terug. Met zijn werk levert Tati kritiek op de moderne maatschappij. Hij laat zien dat technologie, decadentie en hebzucht menselijke waarden zoals aandacht, individualiteit, gezelligheid en behulpzaamheid verdringen.

Bertolt Brecht

Brecht voelde zich aangetrokken tot het clowneske. Hij bewonderde en werd ook sterk beïnvloed door het werk van Charlie Chaplin. Zelf was Brecht geen groot komiek, maar zijn karakters spreken als variété-acts. Van Brecht leerde ik dat theater je wakker kan schudden. Bijvoorbeeld door de denkbeeldige vierde wand tussen podium en zaal te doorbreken. Dan kun je contact maken met het publiek. Veel cabaretiërs maken van deze Brechtiaanse techniek gebruik. Zelf liet ik mij voorafgaande aan een lezing begeleiden door de regisseur die me eerder introduceerde in het werk van Brecht. Het was opwindend om tijdens conferenties, waar de ene na de andere PowerPoint werd vertoond, een verschil te maken door steeds hoedje te verwisselen en als verschillende karakters de deelnemers aan te spreken, te bevragen, aan het lachen te maken, te laten nadenken en te raken.

William Shakespeare

Een aantal jaren geleden ontdekte ik Shakespeare. Het

spelen van de afgezette koning Richard II had een louterend effect op me in een periode dat ik rouwde om het faillissement van het bedrijf waarvan ik eindverantwoordelijk directeur was. Het hielp me van mijn zelfmedelijden af en leerde me om opnieuw naar de gebeurtenissen te kijken. Na deze ervaring verdiepte ik me verder in het werk van Shakespeare. Daarin kwam ik vaak en in verschillende gedaanten clowns tegen. Deze clown bij Shakespeare (*fool*) is soms de hofnar, soms een slimme bediende en soms een rondtrekkende artiest. In de regel is de clown bij Shakespeare een vrije geest die geen enkele ideologie volgt. De wijze waarop Shakespeare leiders met hun kwaliteiten en donkere kanten portretteert en hun dilemma's en dwaasheden schildert, zijn tijdloos en ongeëvenaard. Net zoals zijn clowns resoluut allerlei vormen van verlangen naar macht, wellust en zucht naar rijkdom onthullen.

Ontmoetingen met de clown in mijzelf

De ontmoetingen met de clown hebben me veel gebracht, maar in de startfase van mijn loopbaan probeerde ik los te komen van de rol van hofnar, die

Clownsinterventie

Clownsacteurs beginnen 'in burger'. Tijdens bijeenkomsten van bedrijven zijn ze bijvoorbeeld aanwezig in het publiek. Voorafgaand hebben zij zich ingelezen, tijdens bijeenkomsten luisteren ze aandachtig naar presentaties en registreren ze indrukken uit de omgeving, reacties van het publiek, en statusverhoudingen. Vervolgens komen ze binnen als clownsduo en spelen ze met hun waarnemingen en analyses. De bedoeling is om een magisch moment te creëren, door het publiek een spiegel voor te houden. In hun beeldend spel maken de clowns zware materie even licht, vereenvoudigen ze ingewikkelde onderwerpen of maken ze deze juist nog veel ingewikkelder. Ze benoemen onuitgesproken gevoeligheden. Ze zijn nieuwsgierig en stellen kritische vragen zonder mensen te veroordelen. Ze brengen ontspanning en bieden nieuwe perspectieven op het onderwerp.

www.clownsperspectief.nl

maar aan me bleef kleven. Misschien had het met de fase van het leven te maken waarin ik destijds verkeerde: de narrenrol zat mijn ambities in de weg. Maar door de ambities na te jagen en toe te laten dat de clown mij verliet, raakte ik meer en meer verstrikt in het systemische, verloor ik mijn vrije geest en uiteindelijk mezelf. Door Shakespeare, Brecht en Tati te spelen, herontdekte ik de clown in mijzelf, de kracht van de observatie en het plezier om daarmee te spelen. Van de impact die dat kan hebben op anderen en van het heilzame effect op mezelf geniet ik met volle teugen.

Een clownsinterventie in het leven van Marion Hoeffgen

Collega Ton Bruining introduceerde mij bij Clowns Perspectief; een gezelschap van clowns die scènes uit zijn leven voor hem speelden. Hij mocht het stokje doorgeven en belde mij. 'Ja, dat wil ik wel', riep ik bedachtzaam en vereerd tegelijk. In dit deel lees je over ervaringen met het werk van clowns en de mogelijkheden voor leren en ontwikkelen in organisaties.

Er volgden twee telefoongesprekken. Een over de bedoeling en de werkwijze van de clownsinterventie (zie kader) en een gesprek over mij. In het eerste gesprek vertelt een van de clownsacteurs dat ze met clowns-

Het vermogen tot improviseren vraagt intensieve voorbereiding, om die ter plekke te vergeten

interventies een muzische vorm van reflectie en verbeelding bieden. 'De verbeelding vormgeven in contact met het publiek, is het werk van de clown. Misschien brengt het jou iets, misschien ervaar je het als confronterend, misschien ook niet, we improviseren ter plekke. We zijn met verschillende vormen aan het experimenteren.'

Het tweede gesprek voerde ik met Sylvia, ook clownsacteur in het gezelschap. Zij vraagt me naar kantelmomenten in mijn leven en zegt: 'Het vermogen tot improviseren vraagt intensieve voorbereiding, om die ter plekke te vergeten.'

Werken op de speelvloer

Op vrijdagmiddag heten vijf clownsacteurs mij welkom. Zij pauzeren na een ochtend oefenen. Want zoals bij sporten of het bespelen van een instrument: de vaardigheid verdwijnt als je er niets mee doet. Om flexibel in te kunnen spelen op ieder moment is een goede conditie en een gedegen routine nodig, zodat je kunt omgaan met onverwachte situaties op de speelvloer.

In de clownsinterventie is het startpunt dat je bijvoorbeeld een vraagstuk, dilemma of levensthema

kiest, dat je verder wilt gaan onderzoeken. Sylvia en ik zonderen ons een moment af. Ik vertel haar over een artikel dat ik in *De Correspondent* las: 'Onderwijs kweekt vmbo'ers vol zelftwijfel en arrogante gymnasiasten – en dat is slecht nieuws voor de democratie.' Ik kan mij met zowel de zelftwijfel als de arrogantie identificeren, terwijl ik mij tegen alle etiketten en hokjes verzet. Die verwarring wil ik onderzoeken. Zonder enig idee waar het toe gaat leiden, spring ik in het duister.

Terug in de zaal zie ik een hoekje op de speelvloer, met drie stoelen en een tafeltje met glazen water. Ik neem plaats op een van de stoelen. Twee spelers komen bij mij zitten. Zij vragen naar hoe het onderwerp mij raakt. Drie andere spelers zijn publiek. Geen openbare tribune met publiek voor deze impro-voorstelling, midden in een pandemie.

De downsacteurs vragen me om vrijelijk mijn gedachten te laten gaan en te verwoorden wat het thema dat ik inbreng in me naar boven brengt. Zoekend naar wat ik denk en voel, komt er een stroom van beelden boven. Op de speelplaats van de kleuterschool kijk ik

Onderwijs kweekt vmbo'ers vol zelftwijfel en arrogante gymnasiasten

over de heg naar het plein van de grote school met de grote kastanjeboom. Ik 'blijf zitten' in de tweede en mag er nog niet naartoe. Daarna twee totaal verschillende basisscholen door een verhuizing van Delft naar Zoetermeer. Gedachten over mijn met-vallen-en-opstaan middelbareschooltijd, terwijl ik het voorbereidend jaar op het conservatorium doe. Over een late en vroege leerling zijn, te oud of te jong voor waar ik ben. Over het schoolorkest waar havo- en vwo-leerlingen samen spelen, terwijl in het dagelijks bestaan de ene groep onder de kapstok zit en de andere op de trap. Kiezen voor een vervolgopleiding, ik weet niet hoe.

Voor conservatorium ben ik niet goed genoeg. Voor docent drama ben ik al 'te veel gevormd', ik heb geen idee waar ik het zoeken moet. Personeelswerk zit al vol. Waar hoor ik bij? Waar voel ik mij thuis? En zo vervolgen we mijn onderwijslevensloop naar waar ik ploeterend tot bloei kom.

Meten

Op een onbepaald moment lopen twee spelers weg en komen aan de zijkant als Tinus en Kukel de vloer op. Spel voor twee clowns en duimstok. Tinus brengt de meetlat lager en lager, dwingt Tinus tot op de grond. Het is de verwijzing naar de heg. Ben ik al groot genoeg? Is het de juiste tijd? Als Kukel eindelijk de grote stap mag maken, schiet de meetlat omhoog. Het is te moeilijk geworden. Het is nauwelijks te doen om er overheen te klimmen. Kukel doet het toch, durft het toch. De scène is een ode aan mijn nieuwsgierigheid en gedrevenheid.

Floreren

Op een tweede moment komen Gaston en Tinus de vloer op. Spel voor twee clowns en een guirlande van kunstbloemen. Gaston wurmt zijn arm en schouder er doorheen. Stuk! Ze schrikken ervan, kijken me afwach- tend aan. Ik schrik niet. De bloemblaadjes fladderen over de grond en geven kleur aan de duisternis. Ik roep: 'Het is niet stuk, het is iets anders geworden, daar kun je mee spelen!' Tinus en Gaston overtuigen elkaar: 'Ja, je moet er anders naar kijken.' Het staat symbool voor een periode waarin ik leerde pionieren en ondernemen met Stichting Muziek en Theater en tijdens culturele activiteiten in de stad: Floravontuur.

Dansen

De derde scène vind ik razend spannend. De spelers die met mij aan de zijlijn zitten, bij het tafeltje, verlaten mij. Ze komen op als Ludo en Filou, balancerend op een smalle rand tussen twee werelden. Ze hebben een dik touw bij zich. Filou ziet een nieuwe weg en slaat af naar de zwarte vloer, Ludo blijft achter op het smalle pad. Filou verkent de ruimte. Is dit waar zij thuis is? Aandachtig en benieuwd neemt ze de ruimte in zich op, Ludo volgt en zij dansen. Filou raakt verstrikt in het touw en kijkt beducht naar het touw om haar lichaam heen. Dan strekt ze haar armen de lucht in en draait weg, ze ontwikkelt. Het touw valt op de grond. Er volgt een vurige dans voor twee in het duister.

We ruimen op, verlaten de ruimte en gaan naar buiten. Daar bespreken we wat ik heb beleefd. In dialoog blikken we terug op mijn ervaringen.

Mijn onderwijslevensloop werd gespeeld in drie scènes. Het ging over meetlatten, tot bloei komen en waar ik vreemd genoeg thuis hoor. Naast wederzijdse reflecties, bespraken we ook een vooruitblik. Als we dat wat kenmerkend is doortrekken naar de toekomst, welke keuzes maak ik dan? Als ik word benaderd met

een 'grote' vraag, zoals naar de 'grote school', wat doe ik dan? Wat ik heb gezien in de scènes, bepaalt mijn antwoord. Ik stap er gedreven en nieuwsgierig in, zonder te weten waar ik aan begin. Met angst voor zelftwijfel en arrogantie. Wie het niet weet mag het zeggen en wie het beter weet ook. In samenspel durf ik dat, door elkaar te zien en naar elkaar te luisteren ontwikkelen wij ons werk. Daar mag iedereen aan meedoen.

Dat ik schaterlachend heb teruggekeken op dilemma's uit mijn leven is niet uit te leggen. Dat is de tragiek van clownswork. Zodra je het grappig bedoelt of beschrijft, is de lol eraf.

Spelen op de werkvloer

Reflectie en verbeelding, terugkijken en vooruitkijken, evalueren en creëren is – ook in het werken aan leren en ontwikkelen – een continu proces. Reflecteren op het eigen handelen, dit in relatie brengen tot de context waarin we werken, met elkaar bepalen wat 'juist' is en de norm stellen, is een rijke vorm van vakontwikkeling.

Het is confronterend om je eigen beelden terug te zien, anders te kijken naar wat je dacht dat waar was en open te staan voor wat je nog niet weet. Het vertellen van verhalen, het luisteren naar verhalen en daar samen een nieuwe situatie mee creëren die ieder individu apart niet zou hebben kunnen realiseren; dat is leren en ontwikkelen.

Je moet iets doen. Als je niets doet, gebeurt er niks. Daar zit een risico in. Uiteindelijk gaat het niet om de conditie of vaardigheid, maar om het vinden van de vrijheid in het samenspel met anderen. Het vinden van de moed om het hier en nu te ervaren en fundamenteel te onderzoeken. Dat biedt een nieuw perspectief op de toekomst.

Een clownspectief op leren en ontwikkelen in organisaties

Terugblikkend op onze ervaringen met clowns denken we dat het perspectief van de clown zeer waardevol is voor organisaties. In de titel van een boek van Jango

Edwards (1984) *I laugh you* zit wat ons betreft alles wat het clowneske vermag. Daarbij gaat het om de subject-subject relatie, om de aandacht voor jou en het lef dat we nodig hebben om die aandacht te geven. Die aandacht voor jou helpt om jouw spiegel te zijn. Een spiegel die een lachwekkend beeld kan creëren, een spiegelbeeld dat kritisch, absurd en confronterend kan werken, maar ook een spiegel die met liefde wordt voorgehouden.

Clowns kijken onbevangen naar een werkelijkheid. Ze scheppen ruimte om iets anders dan anders te kiezen. Het is een uitnodiging om met mildheid en optimisme naar de toekomst te kijken. In organisaties gunnen

Je moet iets doen.

Als je niets doet, gebeurt er niks.

Daar zit een risico in

we iedereen die zich met werving en selectie bezighoudt het perspectief van clowns: onbevooroordeeld kijken. We gunnen iedereen die zich met leren en ontwikkelen bezighoudt een clownsinterventie: het daagt uit tot creatieve leeroplossingen en het vinden van de vrije ruimte. Mensen in organisaties gunnen we het clownspectief om waarderend onderzoek te doen naar het eigen handelen en de patronen die zich daarin voordoen. De HRD'ers in organisaties wensen we toe dat ze de magie van de clown ervaren om zich hierdoor te laten inspireren, zich te gaan bekwamen en vooral ook te gaan durven om zelf vanuit een clownspectief te handelen.

Spelen in organisaties doet organisaties goed. ●

Literatuur

- Edwards, J. (1984). *I laugh you*. Haarlem: Rostrum.

Dr. Ton Bruining is opleidingsadviseur en leidt opleiders en adviseurs op. E-mail: ton@tonbruining.nl

Marion Hoeffgen is co-creator bij Leren & Creëren en HRD-specialist leren & ontwikkelen bij Politie Nederland. mhoeffgen@leren-creeren.nl